Bij historisch onderzoek bleek kortgeleden hoe indringend de invloed vanuit de Groninger Veenkoloniën op de Drentse randveennederzettingen aan de boorden van de Hunze wel niet was. Het onderzoek richtte zich op de ontstaansgeschiedenis van de dorpen Gieterveen en Bonnerveen.

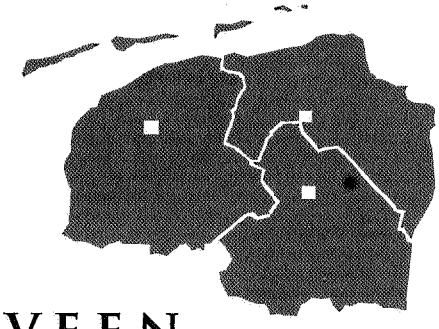

Jan van Dijk, Willem Foorthuis

GIETER- EN BONNERVEEN

500 jaar veenarbeid op de boorden van de Hunze

De geschiedenis van beide dorpen gaat tot in de vijftiende eeuw terug. Bijna vijfhonderd jaar lang kunnen we de nederzettingen in hun ontwikkeling volgen. Deze zogenaamde randveennederzettingen waren gehuchten elk bestaande uit een zevental boerderijen. Een aantal dat door de eeuwen slechts langzaam groeide. De invloed van de boeren op het omringende veenkomplex bleef beperkt tot het 'knabbelen' aan het uitgestrekte veenkomplex. Hierin kwam verandering toen gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw het veenkoloniale ontginningsproces over de gehuchten heenwalste en zowel de nederzettingen als het dorpstoebehoren een totaal ander aanzien gaf.

Het veengebied in de marken Gieten en Bonnen maakte rond 1800 deel uit van het *'Veenschap de Oostermoersche en Zuidenveldsche Venen van Eext tot Valthe ingesloten'*. Dit aaneengesloten veenkomplex had een totale oppervlakte van 13.297 bunder of ongeveer 133 km^2. Gieterveen had hierin een aandeel van 377 bunder, waarmee het op Eexterveen na de kleinste was. Nog in 1840, na 400 jaar van permanente bewoning, bestond 270 bunder uit veen, 90 bunder uit heide en 14 bunder uit bouw-, weide- en hooiland. Er stonden toen 22 huizen, waarin geschat 110 mensen woonden.

Het Bonnerveen was aanmerkelijk groter dan Gieterveen. Dit gebied had een omvang van 588 bunder. In 1840 was nog ruim negentig procent van dit gebied eveneens onontgonnen! Het vergraven veen bestond uit slechts 40 bunder heide en 9 bunder bouw-, weide- of hooiland. Vijftig jaar later, in 1897, was het aantal huizen in het Gieterveen toegenomen van zo'n twintig naar 247. In korte tijd was de bevolking explosief toegenomen tot ruim 1200 inwoners. Aan de westzijde van de Hunze telde de gemeente Gieten op dat moment zo'n 1000 inwoners.

Binnen korte tijd werd 400 jaar geschiedenis uitgewist. Zowel Gieterveen als Bonnerveen kregen een veenkoloniaal aanzien. De dorpen en het landschap veranderden enorm en ook de taal en de kultuur van deze streek ondergingen een ingrijpende verandering. De metamorfose was zo totaal dat werkelijk niets meer aan de oude situatie doet herinneren; reden genoeg om de geschiedenis van de oude nederzettingen in beeld te brengen.

De situatie op het Gieterveen en Bonnerveen rond 1850

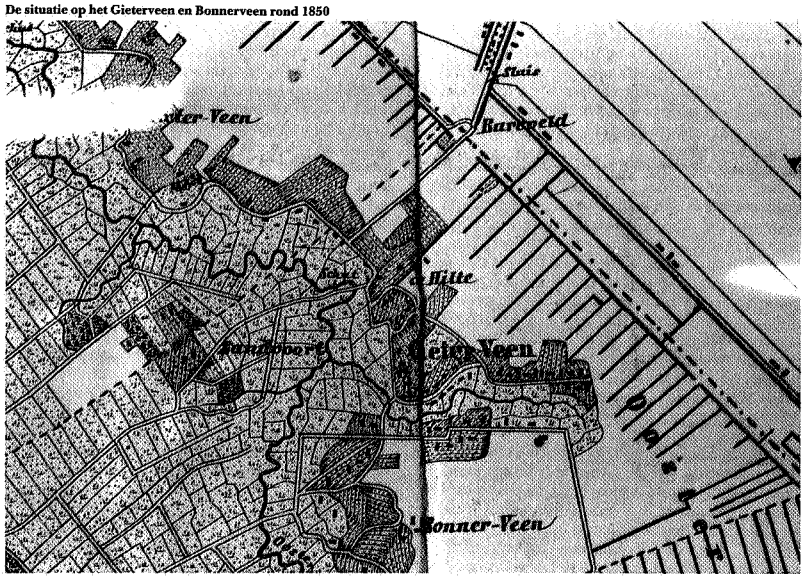

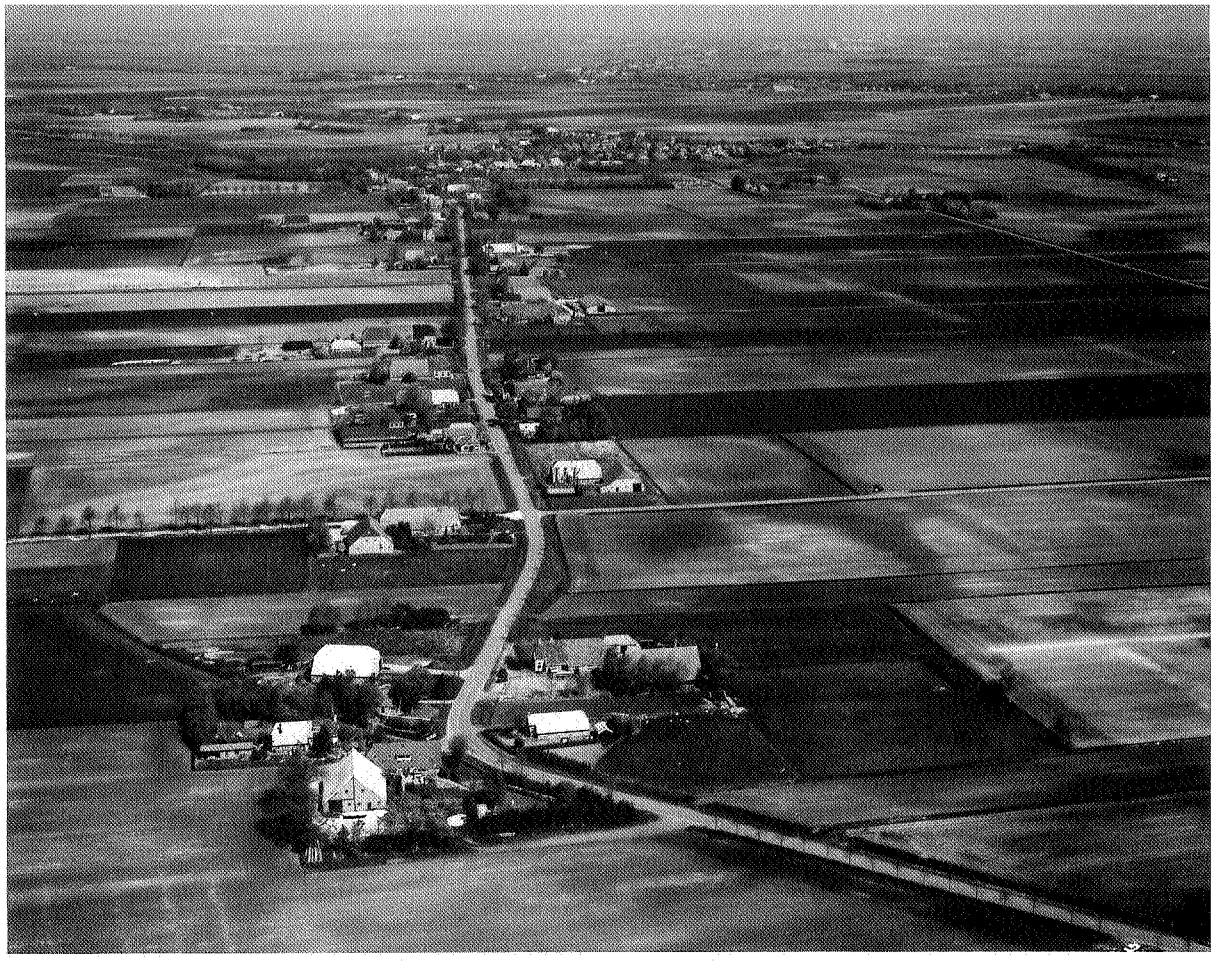

FOTO: AEROPHOTO EELDE

Gieterveen vanuit het zuiden. Op de voorgrond resp. Torenveen en Bonnerveen. Aan de westzijde van de weg lagen voorheen de boerderijen verspreid op natuurlijke hoogten. Aan de oostzijde is duidelijk het veenkoloniale landschap te zien

Een boeiend landschap

Voor een goed begrip van het landschap is het zaak een beeld van het landschap te krijgen. Kenmerkend voor het gebied is de loop van de Hunze. Vanuit deze waterloop werden de venen aan de oostzijde van de rivier voor het eerst ontgonnen. Tussen de Hunze en de steilrand van het Drents plateau (Hondsrug) lag oorspronkelijk een drassig, moeilijk toegankelijk veengebied, ook wel aangeduid als het 'Binnenveen'. Aan de oostzijde van de rivier lag een uitgestrekte gordel van zandruggen die het verloop van de Hunze op min of meer gelijke afstand volgt. Achter deze zandduinen strekte het hoogveenkomplex zich uit. De bijzondere topografische situatie van Gieterveen was dat de rivier juist hier oorspronkelijk een scherpe meander naar het oosten maakte, waardoor de rivier de zandrug nagenoeg raakte. Hierdoor was het veengebied op deze plaats goed bereikbaar. Een ander kenmerk is de aanwezigheid van de Bonner beek. Dit stroompje was een onderdeel van het dorpstoebehoren van Bonnerveen. Deze beek was de begrenzing tussen Gieter- en Bonnerveen. De beek waterde af op de Hunze.

Transakties op het veen

Waarschijnlijk was de scherpe meander in de Hunze van doorslaggevende betekenis voor het ontstaan van de nederzetting Gieterveen. Door de aanleg van het Schuitendiep rond het jaar 1400 werd de oorspronkelijke loop van de Hunze bij het tegenwoordige Waterhuizen afgesneden en in verbinding gebracht met de grachten van de stad Groningen. Hierdoor werden de Oostermoerse venen beter bereikbaar en was er sprake van een toenemende ekonomische aktiviteit. Zo ook in de Gieterve-

FOTO: ELMER SPAARGAREN

Hoewel de Hereweg al ruim 100 jaar niet meer in gebruik is, is de gebaande strook grond nog zichtbaar

nen. Daar waar de rivier de zandrug dicht naderde, het tegenwoordige De Hilthe, werd al in het midden van de vijftiende eeuw turf gebaggerd en gegraven. De vroegste archiefstukken zijn akten opgesteld tussen de eigenaren van het Gieterveen en de geestelijken van het zogenaamde Fraterhuis te Groningen.

Het Fraterhuis ofwel de *'broederschap des gemenen levens in Groningen'* is tot stand gekomen tussen 1432 en 1436. Dit was een congregatie van mannen die *'godsvruchtig en kuisch'* wilden leven en toch niet gebonden wilden zijn door de regels van een kloosterorde. Dit Frater- of Klerkenhuis werd in 1457 notarieel bevestigd in een 'fundatiebrief'. Enige jaren later kreeg het Klerkenhuis een schenking waardoor zij bezittingen verwierf in de Gietervenen. Dit onroerend goed was oorspronkelijk afkomstig van Johan Luskinge, burger te Groningen. Het feit dat hij stukken veen in partikulier bezit had wijst er op dat delen van het Gieterveen al voor 1460 gescheiden waren uit het gemeenschappelijke bezit van de marke van Gieten. Op 1 oktober van het jaar 1461 droeg Luskinge zijn bezit op Gieterveen over aan de heer Johannes van Roden, priester van de 'Sancte Mertenskerke'. In de akte van overdracht wordt gesproken van *'veen ter breedte van 27 roeden* (ruim 100 m), *gelegen in de Gheter marke, grenzende ten noorden aan het Eegster veen.'* Enige tijd later, op 9 december 1461, zou Johannes van Roden dit veen, ten behoeve van zijn zieleheil, overdragen (schenken) aan Johan van Munster, rector van het Klerkenhuis. Op deze wijze kwam het Fraterhuis in het bezit van het veen wat waarschijnlijk bedoeld was om de fraters van huisbrand te voorzien.
De volgende jaren duikt de naam van Johan van Munster nog enkele malen op in akten waarbij transakties op de grens van het Eexterveen en het Gieterveen worden bevestigd. Zo kocht hij op 5 juli 1462 een vierde waardeel, gelegen in de marke van Gieten. Drie weken later kocht hij veen ter breedte van 22¾ roede en een half huis *'in het noorden van het Gheter veen aan de overzijde van het diep.'* Klaarblijkelijk werd het bezit van het Fraterhuis in de marke van Gieten uitgebreid. Bijna alle transakties betroffen stukken veen en grasland nabij de Hilthe, toentertijd aangeduid met 'de Belte'. De fraters waren niet de enigen die voor percelen veen op het Gieterveen interesse hadden. Ook Groninger Burgers en zelfs adellijke heren kochten gronden aan. De vraag was dusdanig dat de markegenoten er in 1477 officieel toe overgingen om deze venen uit het markebezit te scheiden, zodat individuele boeren hun aandeel konden verkopen.
Voorlopig waren de fraters het meest aktief. Om handel in turf was het hun niet te doen. Het ging de fraters erom van huisbrand verzekerd te zijn. Onder hun leiding werd een kleine veenderij opgezet. Men groef bij de Hilthe een sloot, de schuitsloot, het Gieterveen in. Op de dijk aan weerszijden van deze schuitsloot werd de turf gestapeld welke per as aangevoerd werd, om vervolgens per schuit naar Groningen vervoerd te worden. Gedurende enige decennia kocht het Fraterhuis nog incidenteel stukken veen aan. Onenigheid met bezitters van aanpalende percelen leidde tot een bijeenkomst op 28 januari 1517 op het Gieterveen van allen die daar bezittingen hadden. De onduidelijke bezitsverhoudingen dienden opnieuw vastgelegd te worden. De scheidingsakte geeft een goed overzicht van alle 'geïnteresseerden' in de Gietervenen. Naast representaten van het Fratershuis waren er nu ook vertegenwoordigers van het Heilige Geest Gasthuis. Daarnaast waren verschillende hooggeplaatste Groninger burgers en zelfs enkele adelijke heren vertegenwoordigd. Deze groep werd in de akte aangeduid als de 'uitbuuren'. Dit gezelschap aangevuld met de 'inbuuren', de gemachtigden van de markegenoten van Gieten, stelde een nieuwe scheidingsakte op als aanvulling op de oude akte van 1477.
De Groningers bleven gedurende lange tijd hun *turf uit de Gietervenen halen. Ze hadden zich er* zelfs permanent gevestigd. Een belangrijke aanwijzing daarvoor geeft de overeenkomst van 27 mei 1554 tussen de 'gemene buren' van Gieten en de voogden van Sint Geertruidsgasthuis, ook wel Heilige Geest Gasthuis genaamd, te Groningen. Het Gasthuis verwierf middels deze akte het weiderecht voor acht koeien en drie paarden aan de oostzijde van de Hunze. Voor dit weiderecht werd het gasthuis vrijgesteld om de belasting, de zogenaamde grasinge, te betalen. De aanleiding hiertoe was dat het gasthuis armen in het gebied gevestigd had. Waarschijnlijk ten behoeve van de turfgraverij om de huisbrand voor het gasthuis te verzekeren. Deze armen probeerden in het Gieterveen een bestaan op te bouwen. Hun pacht voldeden zij in karrevrachten turf. Daartoe benodigden zij de paarden om de turf per as naar de oever van de Hunze te vervoeren.

Groninger schuitenschuivers

Hoe moeten wij nu in het midden van de zestiende eeuw de kolonisatie van het Gieter- en het Bonnerveen voorstellen? Eigenlijk was er sprake van twee verschillende nederzettingen. Nabij de Hilthe, waar de 'uitbuuren' hun bezittingen hadden waren een aantal lieden gevestigd die in de venen van het Fraterhuis en het Heilige Geest Gasthuis een bestaan trachten op te bouwen. Los van deze kleine 'kolonie' hadden boeren vanuit de moederdorpen Gieten en Bonnen zich in het veen gevestigd. Zij exploiteerden een boerderij volgens het model van een randveenontginning: smalle opstrekkende percelen waarbij de hooi- en weilanden langs de Hunze lagen, de akkers op de zandrug en de afgegraven veengronden en de hei lag tussen de bedrijven en op het hoogveen. Elk jaar werd zo'n tien meter het veen ingegraven over de volle breedte van de percelen, waarbij de turf verkocht werd aan de Groninger schuitenschuivers. In de literatuur worden deze randveenontginningen gezien als satelieten van de moederdorpen. Het waren, zo schrijft men, agrarische nederzettingen ontstaan ten gevolge van bevolkingsdruk in de hoofddorpen. Henny Groenendijk schrijft hierover: *'De oorspronkelijke ekonomische basis van de randveenontginningsdorpen moet echter in het gemengde bedrijf gezocht worden. Het turfgraven zal geen vestigingsfaktor van doorslaggevende betekenis zijn geweest. . .'*(1) Deze optie lijkt logisch, maar wat te denken van het gegeven dat de nederzettingen zijn ontstaan juist op het moment wanneer de turfvaart op de

Hunze toeneemt. Een ander opvallend feit is dat geen van de boeren zijn bedrijf in bezit had. Er waren alleen maar pachters. Een belangrijk deel van de erven in zowel Gieterveen als Bonnerveen, was in bezit van het Geertruidsgasthuis te Groningen. Een andere belangrijke eigenaar was de Groninger hopman Albert Tjassens. De grondschattingsregisters geven aan dat hij een drietal meters op het Gieterveen had. Deze bezitters waren alleen geïnteresseerd in de veenderij. Hun meiers voldeden de pacht in karrevrachten turf. Daarnaast probeerden de meiers op het veen zelf een bestaan op te bouwen.
In 1630 waren er nog maar weinig bedrijven in de Gieter- en Bonnervenen. In Gieterveen woonden op dat moment 28 inwoners en op Bonnerveen 35. Enige tijd later, in 1646, is er sprake van zeven huizen in Gieterveen en ook zeven in Bonnerveen. Over de preciese lokatie van de boerderijen zijn geen archiefstukken voorhanden. Op basis van de eerste kadastrale kaarten in de eerste helft van de negentiende eeuw zijn de boerenplaatsen nog te rekonstrueren. Tussen de Hilthe en de Bonner Beek lagen een zevental boerderijen op een rij. Percelen van cirka 100 meter breed optrekkend van de Hunze naar het veen. De boerderijen waren ogenschijnlijk willekeurig geplaatst en werden verbonden door een slingerend pad, de zogenaamde Hereweg. Oorspronkelijk liep dit pad van de Hilthe via een doorwaadbare plaats in de Bonner beek naar Bonnerveen. De nederzetting Bonnerveen geeft hetzelfde beeld als Gieterveen. Ook hier slingerde de Hereweg zich langs de rommelig, op natuurlijke hoogten, geplaatste boerderijen, ongeveer 300 meter ten westen van de huidige hoofdweg 'Bonnerveen'.

Over het algemeen waren de bedrijven kleine keuterijen met een gemiddelde grootte van 6 gebint, 15 voet wat op zich erg klein was. Op Bonnerveen waren de bedrijven iets groter. De boeren woonden dicht bij het veen. Wanneer het veen gedeeltelijk vergraven was dan werd de boerderij oostwaards verplaatst, waardoor een verkaveling ontstond die enigszins vergelijkbaar is met de opstrekkende heerden langs de kust.

Hopman Tjassens

In de zeventiende eeuw kregen beide dorpen opnieuw een belangrijke impuls. Dit was het gevolg van de aktiviteiten van hopman Albert Tjassens. In navolging van de vervening van de Gasselter nieuwe venen probeerde hij een ontginning van de Gietervenen. Nabij de Hilthe werd rond 1640 een wijk het veen ingegraven, de latere Hopmans- of Tjassenswijk. Uiteindelijk zou de onderneming na een redelijke start mislukken. De redenen voor deze mislukking zijn nog steeds in nevelen gehuld. Bronnenstudie naar deze problematiek kan nog een boeiend verhaal opleveren.
Ten gevolge van de aktiviteiten van Tjassens ontstond er een kleine nederzetting langs de Tjassenswijk. Mede hierdoor nam de hoeveelheid landbouwgronden op Gieterveen toe. In de periode 1654-1755 nam het bouwlandareaal zelfs enorm toe. In vergelijk met de overige veenranddorpen langs de Hunze springt de uitbreiding in de dorpen Gieter- en Bonnerveen in het oog met een toename van 82 naar 318 mud (288 %) tegen een verdubbeling in de andere dorpen. De nieuw ontgonnen gronden bestonden hoofdzakelijk uit haverland. Met de toename van het bouwlandareaal als gevolg van de vervening nam ook de bevolking toe. In 1692 had Bonnerveen 11 gezinshoofden tegen 15 in 1754. In Gieterveen is de groei aanmerkelijk groter van 17 naar 27. Het totaal aantal inwoners van beide dorpen zal zo rond de 150 hebben bedragen. Uit de telling in 1754 blijkt ook dat het aantal neringdoenden behoorlijk is toegenomen, hoewel alle ambachtslieden ook als keuter of boer te boek staan. Gieterveen kent nu een brouwer/herbergier, twee schoenmakers, twee kooplieden en een herbergier op het verlaat de Hilthe.
Nog in 1798 is de beroepsstruktuur van Gieter- en Bonnerveen sterk agrarisch van signatuur, 97,8 % van de beroepsbevolking werkte in de landbouw. Dit werd veroorzaakt door een opvallend hoog percentage 'losse' arbeiders in de beroepsstruktuur van deze dorpen. Hun aandeel bedroeg zelfs 54,5 %. Het is goed mogelijk dat deze lieden als daghuurder werkzaam waren bij de boeren op het zanddeel van deze kerspelen of werkzaam waren in de veenderij. Ondertussen trachtten zij een levensonderhoud te kreëren als landbouwer.
De ruimtelijke struktuur van beide nederzettingen is ondertussen niet veel veranderd. In Gieterveen liggen de boerderijen nog steeds op een rij van de Hilthe tot aan de Bonner beek. Een paar bedrijfsgebouwen staan al ver van de rivier aan de Turfweg op de scheiding van kultuurgrond en veen. Van enige uitbreiding is sprake aan de Boere-Dijk (huidige Broek) waar een zevental bedrijven gevestigd is.
Het beekdal van de Bonner beek werd hoofdzakelijk als hooiland gebruikt. Aan de westkant waar het beekdal breder was, waren hoger gelegen percelen in gebruik als weiland, terwijl het bij de oevers weer als hooiland werd benut. Vanaf de Boer-dijk liepen smalle percelen naar de beek. Hier vestigden zich ook enkele boeren. Het boerderijtje dat heden ten dage nog steeds aan de boerendijk staat is nog het enige restant van de oude nederzettingen Gieterveen en Bonnerveen. Al op kaarten uit het begin van de negentiende eeuw wordt op deze plaats een keuterij aangegeven. Aan de noordzijde van het boerderijtje lagen de hooilanden verdeeld in smalle kavels zich uitstrekkend naar de beek. Aan de oostzijde strekte zich het veen uit. Naarmate het veen vergraven was werd de boerderij naar het oosten verplaatst om de afstand tussen veen en boerderij zo klein mogelijk te houden.

Het beeld wordt nu bepaald door de Oldambster boerderijen

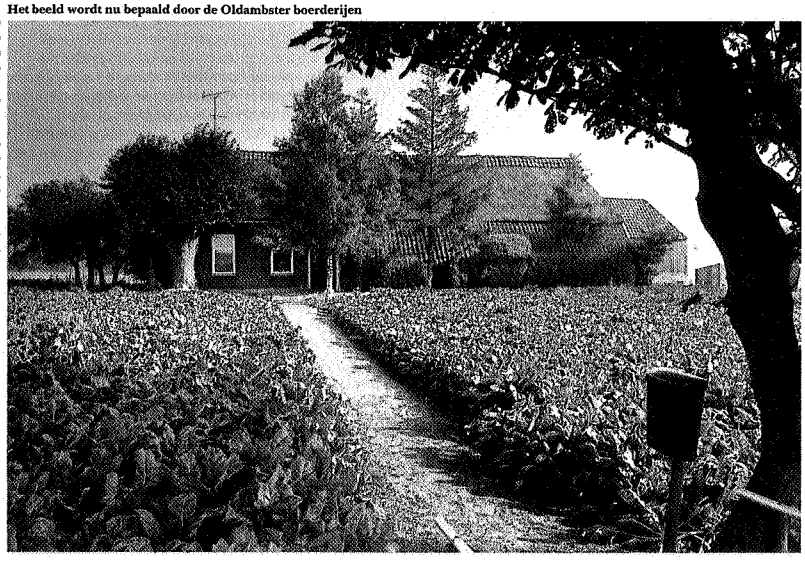

FOTO: ELMER SPAARGAREN

Grootschalige vervening

Veen was door de eeuwen heen een belangrijke mogelijkheid om in te investeren of om mee te spekuleren. Na de scheiding van de gemeenschappelijke veengronden onder de markegenoten ontstond er vaak een levendige handel in veenpercelen. Zo ook in Gieterveen en op het Bonnerveen. Het waren vaak grote instellingen zoals kloosters en gasthuizen of partikulieren

waaronder kapitaalkrachtige burgers en adelijke heren die belegden in veen. Door verkopingen, vererving en onderhandse ruil ontstonden ingewikkelde bezitsstrukturen in de veengebieden langs de Hunze. Vooral op het moment dat de daadwerkelijke grootschalige vervening een aanvang nam ontstond er een omvangrijke handel in veenpercelen. Als we de bezitsverhoudingen in Gieterveen eens onder de loep nemen dan blijkt dat in 1840 33 procent van de veenpercelen in bezit is bij de stad Groningen, het Geertruiden Gasthuis en enkele notabelen uit Groningen en Veendam. Een kwart van het veengebied behoorde tot de bezittingen van de toenmalige burgemeester van Assen, C. Kniphorst. Zo'n vijftien procent was in beheer bij naburige verveners en zevenentwintig procent behoorde toe aan de autochtone eigenaars waarvan niemand meer dan 10 (ca. 200 m²) bunder veen bezat. Op het Bonnerveen waren de verhoudingen identiek. Ook hier was slechts een kwart van het gebied in bezit bij lokale eigenaren. Het was dan ook altijd kapitaal 'van buiten' wat de vervening financierde.
In totaal was er rond 1840 sprake van 27 eigenaren van veenpercelen op het Gieterveen.

FOTO: ELMER SPAARGAREN

De laatste herinnering aan de pre-veenkoloniale geschiedenis van Bonnerveen

Groningers werken natuurlijk tegen

Al sinds de tweede helft van de achttiende eeuw probeerden de eigenaren van de venen van Gieterveen en Bonnerveen het gehele veengebied geschikt te maken voor ontginning. In 1768 hadden zij hun hoop gevestigd op plannen om een kanaal parallel aan het Schuitendiep – de Hunze – aan te leggen. Vandaar uit konden wijken het veen in gegraven worden teneinde het moeras te ontwateren en het hoogveen te vergraven. De plannen bleken te hooggegrepen en veel te duur. Jaren later, in 1800, sloten de veeneigenaren een overeenkomst met de stad Groningen. Hierin werd ondermeer bepaald dat door de Groningers vanuit het Stadskanaal monden zouden worden gegraven tot aan het gebied van de veenmarken. Vrees voor wateroverlast en onduidelijkheid omtrent de ligging van de grens deed de stedelijke bestuurders afzien van het plan. De eigenaren van het Gieter- en Bonnerveen gaven, met een oog op de succesvolle vervening van de Anner- en Eexterveen, niet op. De stad Groningen had zich immers middels het convenant met de Annerveensche Heerencompagnie in 1768 verplicht het kanaal door de Anner- en de Eextervenen te zullen bekostigen. Nu in 1800 werd hard gewerkt aan het tweede deel van het Grevelingkanaal dwars door de Eextervenen. Aansluitend zou het kanaal doorgetrokken kunnen worden tot in de Gieter- en Bonnervenen.
In 1801 besloten de veeneigenaren het heft in eigen hand te nemen. De bekende ververer Lambartus Grevijlink ontwikkelde een plan voor aanleg en aansnijding van het Gieterveen. Aangezien in dit veengebied geen veencompagnie werkzaam was werd het nodig de vervening zodanig te organiseren zodat geen der geïnteresseerden benadeeld zou worden. Er moest immers veel geïnvesteerd worden in het graven en onderhouden van vaarten en dwarsdiepen. Er moest veel geld hoofdelijk omgeslagen of bij derden geleend worden, om de vervening te bekostigen. Natuurlijk was een centrale boekhouding als verantwoording van de in- en uitgaande gelden van groot belang. Grevijlink adviseerde de veengenoten om een drietal commissarissen uit hun eigen gelederen te benoemen, eerst voor een periode van zes jaar. Daarna zouden de veeneigenaren om de twee jaar stemmen over herbenoeming of aanstelling van nieuwe commissarissen. Elk jaar op de laatste dinsdag in februari kwamen de veengenoten bijeen om de boekhouding en de administratie van de commissarissen te kontroleren. Op deze vergadering werden de nieuwe plannen voor het aankomende seizoen bespoken.
Nog datzelfde jaar werd door de veengenoten van het Gieterveen begonnen met het graven van een hoofddiep in het verlengde van het Grevelingkanaal parallel aan de Semslinie, de officieuze grens tussen Groningen en Drente. Vanuit het hoofddiep zouden wijken het veen in worden gegraven. De uiteindelijke afwatering en de afvoer van turf zou, zo hoopten de initiatiefnemers via te graven verbindingen, de zogenaamde monden, op het Stadskanaal aangesloten worden. Volgens de bepalingen van het convenant van 1800 had de marke van Gieten recht op twee monden, omdat het breder was dan 800 roeden. Bonnen zou één verbinding met het Stadskanaal krijgen. Het mooie plan werd door de Groningers tegengewerkt. Hoewel het hoofddiep gegraven werd kwamen de aansluitingen niet tot stand en was er al helemaal

geen sprake van het verlengen van het Grevelingkanaal tot aan het zogenaamde 'Nieuwediep'. Uiteindelijk besloten de teleurgestelde veeneigenaren van het Gieterveen de verbindingen op kosten van de stad zelf te laten uitvoeren. De stedelingen lieten dit besluit echter vernietigen. Er diende eerst overeenstemming te komen over de loop van de grens, de Semslinie. Het zou tot 17 mei 1817 duren vooraleer er overeenstemming kwam tussen de Groningers en de Drenten. Het resultaat was het *'Convenant voor de inlating in de canalen der stad Groningen en over den afvoer langs dezelve van de producten der na te melden venen naar aanleiding van 's Konings besluiten van 21 november 1815 en 5 april 1817.'* In het geval van de venen van Gieterveen en Bonnerveen bepaalde de regeling dat de afvoer van turf uit de marke van Gieten, ten westen van Bareveld, langs het Grevelingkanaal en het Kieldiep zou plaatsvinden. Turf uit de marken ten oosten van Bareveld verscheepte men via het Stadskanaal.
De vervening werd voortvarend aangepakt. Vanuit het Nieuwediep werden wijken in westelijke richting gegraven. Eén van de wijken, het zogenaamde Middeldiep, werd het centrale ontwateringskanaal. Van daaruit werden twee dwarswijken gegraven. Vanuit de westelijke dwarswijk werden wijken tot Bonnerveen en Torenveen gegraven. Al op de kaart van 1832 in deze infrastruktuur aanwezig.
Uit alles blijkt dat de veeneigenaren goed voorbereid waren. Binnen korte tijd produceerde het Gieterveen een aanmerkelijke hoeveelheid turf. In 1818 werd uit het Gieterveen 623,5 dagwerken zwarte turf afgevoerd. Voor het Bonnerveen was dat 373,5 dagwerk. Het is duidelijk dat men rekende op de totstandkoming van het 'convenant'. Evenals te Eexterveen viel het hoogtepunt in de afvoer van turf rond het jaar 1835 met een produktie van ruim 1300 dagwerk zwarte turf. Na 1860 was het eigenlijk gebeurd met de vervening in dit gebied. Voor het Bonnerveen viel dit tijdstip later. Hier lag de hoogste produktie in 1855 met ruim 2000 dagwerk. Klaarblijkelijk verschoof de vervening langzaam naar het zuiden. Nog in 1875 werd er ruim 450 dagwerk turf van het Bonnerveen afgevoerd tegen slechts 3,5 van het Gieterveen.
De gevolgen van de vervening waren enorm. Gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw werd het boerenbedrijf van de veenranddorpen, als gevolg van de vervening, steeds meer beïnvloed door het Groninger veenkoloniale bedrijfstype. Het moeras maakte plaats voor vergraven gronden.

Nieuwe nederzetting

Hoe verleidelijk het ook is te veronderstellen dat de hoofdwegen 'Bonnerveen' en de Broek te Gieterveen de ontginningsassen zijn geweest van waaruit het Bonner- en Gieterveen zijn ontgonnen, de gedachte is onjuist. De huidige jonge bebouwing van beide wegen is na 1870 ontstaan. Door de grootschalige vervening nam het areaal kultuurgrond snel toe. Hierdoor ontstond een bevolkingstoeloop naar de voormalige Gieter- en Bonnervenen. De nieuwkomers waren vooral afkomstig uit het Groninger deel van de Veenkoloniën. Was in 1800 nog sprake van enkele tientallen huizen in 1896 konstateerde het gemeentebestuur van Gieten dat in het gebied ten oosten van de Oostermoersche Vaart 247 huizen stonden met in totaal 1232 zielen. Dit betekende dat het veengebied ruim 200 inwoners meer telde dan het gebied ten westen van de Hunze. Deze ontwikkeling verbaasde de bestuurderen niet blijkens de opmerking: *'Het verschil tusschen beide totaal sommen geeft ten voordeel van 't oostelijk deel 25 huizen met 223 zielen. Vermoedelijk zal dit verschil nog grooter worden, daar het veengedeelte eener gemeente gewoonlijk meer in bevolking toeneemt dan het zandgedeelte.'*
De huidige boerderijen van het Oldambster type geven aan hoe groot de veenkoloniale invloed in dit gebied is geweest. Het dorp heroriënteerde zich van de Hunze op de verveende gronden in het oosten. Dit verklaart de verplaatsing van de hoofdweg. Het kruispunt Herenweg-Bonnerveen geeft goed weer hoe nauw de relatie tussen de lokatie van middenstand en een goede verkeerslokatie is. Nadat in 1896 de weg Bonnerveen verhard werd is er op dit kruispunt van hoofdwegen een koncentratie winkels en bedrijven ontstaan.

De andere hoofdas, de Broek, droeg vroeger de naam Boere-Dyk. Het pad groeide langzamerhand uit tot het centrale punt in het veengebied van de Gieter- en Bonnervenen. Nog in 1832 stonden er slechts 10 gebouwen aan deze weg. Naarmate de dienstverlening in dit gebied toenam werden winkels, bedrijven, de school en de kerk aan deze weg gevestigd. Rond 1900 werd de Boere-Dijk aan beide zijden bebouwd. In de twintiger jaren van deze eeuw was deze weg getransformeerd tot de hoofdweg van Gieter- en Bonnerveen met aan weerszijden een groot aantal bedrijven. Langzamerhand verdween de naam Boere-Dijk en maakte zij plaats voor Broek. Er bleef wel een Boerendijk bestaan, hiermee werd de weg aan de zuidkant van de Bonner beek bedoeld. Door de uitbreiding aan de Broek verdichtte de lintbebouwing en veranderde de nederzetting in een wegdorp, zoals daarvoor nooit had bestaan. De straat werd het centrum van een groot verzorgingsgebied waarin de buurtschappen Gieterveen, Bonnerveen, Torenveen, de Hilthe, Nieuwe Diep en Bareveld gelegen waren. In 1926 telde het dorp twee molens, vier cafe's, vier bakkerijen, een drietal kruideniers en een flink aantal ambachtslieden waaronder smederijen en schildersbedrijven. Aan de straat stonden eveneens twee kerken en twee scholen.

De oudste akkers bebouwd

Ook de Veenakkers, de oorspronkelijke akkeren weilanden van de Gieterveense boeren, ondergingen een ingrijpende verandering. Ten noorden van de Broek liggen ook nog kavels die van oudsher voor akkerbouw werden gebruikt. De ontginningsvorm die hier werd toegepast was de bovenveenkultuur. De boeren van de randveenontginning gingen vanaf de zandkoppen stukken grond in kultuur brengen. Men had oorspronkelijk een gemengd bedrijf waarbij de veeteelt in dienst stond van de landbouw. De breedte van de percelen verschilde van boer tot boer. Heel lang heeft de nadruk gelegen op akkerbouw. In toenemende mate kreeg men vanaf het eind van de 18e eeuw te maken met een daling van het maaiveld ten gevolge van bewerking, ontwatering en oxidatie van het veen. Het bouwland werd hierdoor ongeschikt voor akkerbouw. Rond 1850 is al veel akkerland omgezet in weiland.
Door de aanleg van de weg 'Veenakkers' verloor de Turfweg bijna geheel zijn funktie als landbouwweg naar de akkers. Aan de weg naar de veenakkers kwamen steeds meer boerderijen te staan. De verspreid liggende boerderijen en arbeidershuisjes aan de Turfweg verdwenen. De oudste kultuurgronden werden steeds meer als weiland voor zuivelveeteelt gebruikt. Toch waren de Veenakkers, zoals gedurende de laatste 400 jaar, niet meer het belangrijkste voor de agrarische bedrijvigheid rond Gieterveen. Veel nieuwe boerderijen werden op de dalgronden gebouwd, in Nieuwediep, langs de 'Veenakkers' en aan de Bonnerveen. Het dorp werd langzamerhand geheel ingesloten door een landschap met een veenkoloniaal karakter. Door de boerderijenbouw kregen de dorpen Gieter- en Bonnerveen ook het uiterlijk van een veenkoloniale nederzetting. Dit landschap staat de laatste jaren evenwel weer onder druk door de Herinrichting van de Drents-Groningse Veenkoloniën, alsmede door de schaalvergroting in de landbouw. In nog geen tien jaar heeft dit gebied weer een aantal kenmerken verloren. De percelen zijn vergroot, de zandopduikingen weggeploegd, de sloten gedempt, waardoor de schaalvergroting in het boerenbedrijf het veenkoloniale gebied een ander aanzien heeft gegeven. ●

Deze tekst is een synopsis van de Knapzakroute Gieterveen welke in het voorjaar 1992 zal verschijnen. Een uitgebreid, volledig geannoteerd, onderzoeksverslag zal gepubliceerd worden in de Veenkoloniale Volksalmanak, jaarboek voor de geschiedenis van de Groninger Veenkoloniën uitgave 1991 (Veenkoloniaal Museum, Veendam).

(1) Groenendijk, H. A. 'Het ontstaan van het veenkoloniale landschap' in: Van het verleden naar de toekomst, congresbundel bij het Keuningcongres, (Groningen) 1990, 27.